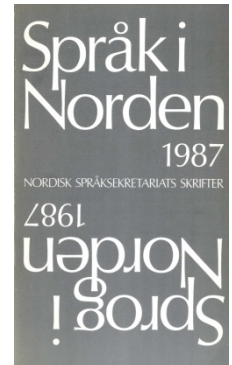

Sprog i Norden

Titel: Wolmar Schildt-Kilpinen – ordskapare från Jyväskylä
Forfatter: Paavo Pulkkinen
Kilde: Sprog i Norden, 1987, s. 55-61
URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/sin/issue/archive>

© Nordisk språksekretariat

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre numre af Sprog i Norden (1970-2004) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Wolmar Schildt-Kilpinen – ordskapare från Jyväskylä

Av Paavo Pulkkinen

På 1800-talet levde i Jyväskylä en man vid namn Wolmar Styrbjörn Schildt (1810–93), som i Finland är minst lika känd under namnet Kilpinen. Jag börjar med att behandla Wolmar Schildt, mannen som förekommer i olika sammanhang i Jyväskylä stads historia.

Wolmar Schildt var till yrket läkare. Han disputerade till medicine doktor år 1840 och tjänstgjorde som distriktsläkare i Mellersta Finland nästan ett halvt sekel (1839–88). Hans läkarbana var alltså ovanligt lång och därtill kommer att hans distrikt var otroligt omfattande, under de sju första åren ungefär lika stort som hela det nuvarande Mellersta Finlands län. Under drygt tjugo år var han dessutom den ende läkaren i hela Mellersta Finland tills Jyväskylä fick en egen stadsläkare.

Schildts arbetsbörda var enorm, hans inspektionsresor var långa och tunga. Trots det blev han snart en av stadens centrala gestalter och en hängiven främjare av de finsknationella och samhällseliga strävandena. Ibland sades det skämtsamt att den enda sevärheten i Jyväskylä var doktor Schildt.

Ett av Schildts tidiga företag var att grunda den första finskspråkiga sparbanken. Den fungerar fortfarande – efter några fusioner – under namnet Keski-Suomen Säästöpankki (Mellersta Finlands Sparbank), och är naturligtvis mycket större än då den grundlades. Till en början tog doktor Schildt sporadiskt hand om bankens verksamhet i sin egen kammare. När allmänheten slutligen började kräva fasta affärstider visade sig lördag kväll vara lämpligast – men då tog Schildt bestämt avsked från banken.

Trots att omsättningen länge var anspråkslös och hela verksamheten ytterst informell är det förvånansvärt att Schildt orkade

sköta sparbanken nästan fyrtio år (1842–80). Ännu märkvärdigare är att han inte fick någon lön för sin banksyssla. Men att han hade sinne för ekonomi visas av att han köpte upp stora landområden strax intill staden. Åtskilliga tusen invånare i dagens Jyväskylä bor på Schildts gamla marker som förstas har stigit enormt i värde.

Också det första finskspråkiga läroverket är ett resultat av Schildts ansträngningar. Skolan inledde visserligen sin verksamhet som en tvåspråkig övre elementärskola men den förfinskades snabbt helt och hållet och blev sedermera känd som Jyväskylä lyceum. Otaliga av skolans elever har intagit ledande positioner i det offentliga livet i Finland. Kanske var det därför skolan lyckades bevara sitt hedervärda namn i nästan oförändrad form (Jyväskylä lyceums gymnasium) även på 1970-talet, då skolmyndigheterna ansåg det odemokratiskt att några framstående skolor hade bättre rykte än andra och därför döpte om de flesta av dem.

Men Schildts tankar flög ännu högre. Redan 1847 i samband med invigningen av Jyväskyläs första skolinrättning, lägre elementärskolan, skrev han i tidningen *Suometar* om sin utopi att den nyinrättade småskolan gradvis skulle växa till ett universitet. Att tanken var fantastisk i det dåtida Jyväskylä med omkring 500 invånare, förstod också Schildt själv. Det hindrade honom ändå inte från att stifta en fond för det framtida Jyväskylä universitet. Själv offrade han avsevärda summor för ändamålet och ännu i våra dagar stöder fonden smidigt och effektivt det statliga universitetets verksamhet. På sätt och vis var alltså Schildt fader både till Jyväskylä lyceum och till Jyväskylä universitet. På universitetets medalj hänvisas till Schildts tidiga drömmar med hans egna ord: ”Oi kuvatuksia ja mielijuhteita!” (O fantasier och hugskott!)

Schildt framförde också idén om stiftandet av Mellersta Finlands län och tog flera initiativ för att förverkliga planen. Förslaget behandlades visserligen grundligt som en del av en ny länsindelning för landet, men hela den tilltänkta reformen gick den gången om intet. Mellersta Finlands län bildades ett århundrade senare (1960). Länet är visserligen betydligt mindre än i Schildts tankar, men med fog kan han också kallas fader till Mellersta Finlands län.

Även i Jyväskylä stads presshistoria har Schildt en viss ställ-

ning. Han köpte nämligen ett boktryckeri – som ingen annan ville ha under de fattiga hungeråren – och utgav 1868–70 tidningen *Kansan Lehti* (Folkets Blad) som var stadens första egentliga tidning. Schildt hade emellertid inte tillräckligt tid för sitt blad och inte heller duktiga medarbetare, och därför blev tidningen bara en episod i redaktörens mångskiftande liv.

Schildts karriär som tidningsutgivare förblev kort, men under decennierna verkade han som ivrig och ansedd medarbetare i talrika tidningar. Hans färgstarka bidrag publicerades i nästan alla dåtida finskspråkiga tidningar. Som skribent använde han oftast efternamnet *Kilpinen* som är en förfinskning av namnet *Schildt*. Här kommer vi in på doktor Schildts litterära verksamhet.

Schildt-Kilpinens förstlingsarbete var hans magistersavhandling, en finsk översättning av de två första kapitlen i *Xenophons Anabasis* (1832). Den första finskspråkiga avhandlingen hade försvarats bara en vecka tidigare, av Schildts svåger E. A. Ingman. Sin oftalmologiska doktorsavhandling fick Schildt inte utge på finska utan den utgavs på svenska.

Bland Kilpinens större skriftliga arbeten kan ytterligare nämnas översättningen till finska av Euklides klassiska geometri (1847) varifrån en mängd matematiska termer härstammar. Dessutom utgav han år 1889 ett litet originellt memoarverk.

Av största betydelse i Schildt-Kilpinens liv var utan tvivel hans verksamhet som finska språkets odlare, framför allt som ordskapare. Fastän han inte hade någon språkvetenskaplig utbildning lyckades han med hjälp av sina utmärkta praktiska insikter i finska dana en mängd nya ord som vann ett stadigt fotfäste i skriftspråket. I synnerhet på 1840-talet var han en framgångsrik ordskapare och åtskilliga av hans bildningar hör fortfarande till finska språkets centrala vardagliga ordförråd.

Som exempel kan nämnas att *Kilpinen* i *Helsingfors Morgonblad* 1842 publicerade ett förslag till nya finska ord av vilka följande används i dag: *esine* 'föremål' (ursprungligen 'objekt'; senare ville *Kilpinen* "förbättra" ordet till *esile*, men förgäves), *jalkine* 'skodon', *päätelmä* 'slutsats', *suure* (i matematik) 'storhet', *taide* 'konst', *tiiede* 'vetenskap'. Ur kulturell synvinkel är de två sistnämnda synnerligen viktiga. De har också noterats i *Jyväskylä* gatunamn i formerna *Tiedepolku* och *Taidepolku* (*polku* 'stig') liksom förresten också *Kilpisenkatu* (*Kilpinengatan*), *Vol-*

marinkatu och *Sananiekantie* (Ordskaparvägen).

I många sammanhang publicerade Kilpinen nyordslistor för att rekommendera neologismer för allmänt bruk. Ofta framträdde han under någon signatur och gjorde skickligt propaganda för sina alster.

För att illustrera vilken betydande roll Kilpinens neologismer spelar i finskan presenterar jag ett urval av hans mest representativa ord försedda med upplysningar om grundelementen:

edeltää 'föregå' (jfr t.ex. *edellä* 'framför')
elinvoima 'livskraft' (*elää* 'leva', *voima* 'kraft')
eristää 'isolera', *erittää* 'avsöndra', *erite* 'avsöndring' (*eri* 'skild')

happo 'syre' (*hapan* 'sur')

henkilö 'person', *henkinen* 'andlig' (*henki* 'ande, liv')

itsenäistyä 'bli självständig', *itsenäisyys* 'självständighet' (*itsenäinen* 'självständig', Lönnrots nyord; *itse* 'själv')

jaloistaa 'förädla' (*jalo* 'ädel')

jauhe 'pulver' (*jauhaa* 'mala')

kaunokirjallinen 'skönlitterär' (*kauno-* 'skön-', *kirjallinen* 'skriftlig, litterär'; se följande)

kirje 'brev' (*kirja* 'bok', tidigare äv. 'brev')

kuvio 'figur' (*kuva* 'bild')

kylpylä 'badanstalt' (*kylpeä* 'bada')

laskenta 'räkning' (*laskea* 'räkna') – I dagens skola studerar visserligen även de minsta eleverna "matematiikka".

monipuolinen 'mångsidig' (*moni* 'mången', *puoli* 'sida')

myymälä 'butik' (*myydä* 'sälja')

myönteinen 'positiv' (*myöntää* 'medge; bevilja', Lönnrots ny-skapelse)

määritelmä 'definition' (*määrittää* 'definiera, bestämma')

olettaa 'anta' (*olla: ole-* 'vara')

opiskella 'studera', *oppilas* 'elev' (*oppia* 'lära sig')

rakenne 'struktur' (*rakentaa* 'bygga')

sairaala 'sjukhus' (*sairas* 'sjuk')

selviö 'axiom' (*selvä* 'klar')

siveellinen 'sedlig' (*siveä* 'kysk, anständig')

suhde 'förhållande, relation' (abstrahering från postp. *suhteen* 'med avseende på'), *suhteellinen* 'relativ'

toteuttaa 'förverkliga, genomföra' (*tosi: tote-* 'sann(ing), verklig(het)')

uudissana 'nyord' (*uudis-* 'ny-', *sana* 'ord')

vakituinen 'stadigvarande' (*vakaa* 'stadig, fast')
valmiste 'produkt' (*valmistaa* 'göra färdig, tillverka, producera')
vankila 'fängelse' (*vanki* 'fånge') – I Finland har man inte på allvar ifrågasatt ordet *vankila* för att ersätta det med något i stil med det svenska "kriminalvårdsanstalt". Likaså kallas intern (f.d. fånge) alltså *vanki* på finska.
vastakkainen 'motsatt' (*vastakkain* 'mitt emot')
vähentää 'subtrahera' (*vähä* 'liten')
väite 'påstående' (*väittää* 'påstå')
yhtiö 'bolag', *yksilö* 'individ', *yksityinen* 'privat' (*yksi*: *yhte-*
'ett')
yleinen 'allmän', *yleisö* 'publik' (jfr t.ex. *yleensä* 'i allmänhet')
ympyrä (i matematik) 'cirkel' (jfr *ympäri* 'omkring, runt om')

Martti Rapolas förteckning över gängse nyord som Kilpinen sannolikt har danat (eller i enstaka fall tagit i bruk ur folkets mun) omfattar drygt hundra uttryck. Ingen annan har skapat så många ord som alltså hör till finskans centrala ordförråd. Givetvis har inte på långt när alla Kilpinens alster haft någon framgång. Till exempel följande förslag, som bevisar hans överdrivna purism, blev inte accepterade:

jauhio (pro *mylly* 'mölla, kvarn'; jfr *jauhaa* 'mala')
lauluri (pro *lukkari* 'klockare'; jfr *laulaa* 'sjunga')
rohtola (pro *apteekki* 'apotek'; jfr *rohto* 'medicin')
tietine (pro *teoria* 'teori'; jfr *tietää* 'veta')
tosine (pro *historia*)

Det sistnämnda ordet (se härledning ovan, *toteuttaa*) lever fortfarande i Jyväskylä som namn på föreningen för studerandena i historia.

Kilpinens kungstanke som språkman var inte att lansera ett stort antal neologismer i skriftspråket, utan han ville framför allt genomdriva en omfattande rättskrivningsreform. För första gången tog han upp saken 1847, men dess rötter utgår från den berömda danske språkforskaren Rasmus Rask och dennes besök i Åbo 1818. Rask hade nämligen rekommenderat att finska språkmän skulle börja beteckna långa vokaler i skrift med accenttecken (t.ex. *á* i stället för *aa*). Det här skrivsättet omnämns som

en möjlighet i en abc-bok 1819. Idén togs upp igen 1843 av Kilpinens sväger Ingman på Finska Litteratursällskapets sammanträde men fick inget medhåll.

Kilpinen modifierade det tilltänkta nya skrivsättet genom att använda cirkumflex som tecken för lång vokal (alltså *â* i stället för *aa*). Och för att undvika för många tilläggstecken borde *ä* och *ö* ersättas med *æ* och *œ* (som senare byttes ut mot det tydligare danska *ø*). Kilpinen arbetade oförtrutet på att få sin nya ortografi införd. Han sände sina bidrag till tidningsredaktioner på det villkoret att de skulle tryckas enligt hans skrivsätt. För att bryta förläggarnas och redaktörernas motstånd subventionerade han inköp av nödvändig tryckutrustning. Han utlyste t.o.m. en litterär tävling och tryckte det vinnande förslaget – en finsk översättning av Runebergs Nadeschda – med sin ortografi.

Kilpinen lyckades få till stånd en livlig diskussion om den nya ortografin. Många centrala personer inom kulturlivet deltog i diskussionen, men Kilpinen fick inga betydande anhängare. Allmänt ansåg man att det nya skrivsättet var konstigt och onödigt. Det visade sig att också tidningsläsarna blev irriterade om tidningarna innehöll artiklar som var tryckta enligt Kilpinens skrivsätt. Det är högst sannolikt att den motvilja som Kilpinens egen-sinniga iver i rättskrivningsfrågan väckte också ledde till ett motstånd mot hans senare ordskapelser.

Men Kilpinen höll envist fast vid sina utsiktslösa strävanden. Han gick så långt att han år 1872 utvidgade reformen och började skriva diftongerna *uo*, *yö* och *ie* som *o*, *ø* och *e* med en punkt ovanför. (Också den tanken härstammar från Rasmus Rask.) Som ett resultat av hans oförtrutna kamp trycktes ett litet antal böcker enligt den nya ortografin, men Kilpinens ansträngningar förblev ändå bara en kuriositet i det finska skriftspråkets historia. – Kilpinens gravsten på gamla kyrkogården i Jyväskylä berättar ännu i dag med sin ortografi om hans försök att förnya den finska rättstavningen.

Wolmar Schildt-Kilpinen är ett övertygande bevis på att en djärv och ihärdig människa kan åstadkomma otroligt betydelsefulla resultat, även om hennes tankar ibland kan verka helt orealistiska. Jag tänker främst på fantasierna om ett universitet i 1840-talets lilleputtstad Jyväskylä. Kilpinens talrika och ännu levande neologismer visar också att en fyndig och framgångsrik

orddanare, åtminstone i ett visst skede av språkutvecklingen, har möjlighet att påverka utvecklingen i förvånansvärt hög grad. Å andra sidan visar Kilpinens verksamhet med all önskvärd tydlighet att språkgemenskapen inte godkänner vilka infall som helst.